KÜRESELLEŞME AJANLARI OLARAK "ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER" VE DÜNYA EKONOMİSİ

Mehmet BABACAN[3]

GİRİŞ

İnsanlık tarihine yön veren toplumsal ve siyasal gelişmelerin genellikle ekonomik dönüşümler temelinde gerçekleştiği bunun da geçmişten günümüze *"tarım toplumu-sanayi toplumu-bilgi toplumu"* dizgesiyle evrimsel bir süreç şeklinde ifade edildiği bilinmektedir. David Harvey'in post-modern durum içerisinde zaman-mekân yoğunlaşması ya da sıkışması olarak tasvir ettiği *"küreselleşme"* ise bilgi toplumunun son aşamasında ortaya çıkarak günümüzde sıkça duyulan bir fenomen, bir kavram ya da her şeyi kapsayan genel bir terim olarak birçok bilim dalında önem atfedilen bir olgu haline gelmiştir (Harvey, 1992, s. 285). Keyman, aslında salt bir anlama sahip ya da tek boyutlu bir küreselleşmeden bahsedilemeyeceğini belirtirken küreselleşmeyi ülkelerarası ekonomi, siyaset ve kültür alanlarındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerin *"yaygınlaşması", "derinleşmesi"* ve *"hızlanması"* biçiminde incelemektedir (Keyman, 2018, s. 510). Ancak bütün bunların yanında küreselleşmenin ekonomik boyutu daha ağır basan bir kavramsallaştırma olduğuna hatta çoğu zaman küreselleşmenin sadece ekonomik küreselleşmeyi ifade edecek biçimde kullanıldığına sıklıkla şahit olunmaktadır (Aytekin, 2013,s. 130).

Ekonomik anlamda küreselleşme; ülkelerin ekonomilerinin entegrasyonu ile bütün dünyanın yekpare bir pazar haline gelmesine giden süreci ve bu süreçteki bütünleşmeyi anlatırken bu bütünleşmenin araçları da ekonomik ve ticari bağlantıların küresel çapta artmasında çarpan etkisiyle kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı bir rol oynamaktadır. İnceleme konumuz olan *"çok ulusluşirketler"* bu araç veya ajanlardan biri olarak küresel ölçekteki ekonomik ve ticari bağlantılar üzerinde ve dolayısıyla küreselleşme sürecinde önemli bir etkiye sahiptir. Çok uluslu şirketler küre-

[3] Doktora Adayı, YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ortadoğu Çalışmaları, e-Posta: babacan_b27@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1420-7726

selleşme sürecindeki bu etkili fonksiyonları ve diğer özellikleri nedeniyle küreselleşme- karşıtlarının ya da sürece diğer zaviyelerden bakanların çeşitli eleştiri ve argümanlarına da hedef olabilmektedir. Çalışmanın aşağıdaki bölümlerinde öncelikle küreselleşme ve ekonomik anlamdaki küreselleşmeye dair kavramsal bir çerçeve çizildikten sonra sırasıyla küreselleşme sürecinin ajanları olarak adlandırılan çok uluslu şirketler kapsamlı bir şekilde ele alınacak ve konunun daha iyi kavranmasına hizmet etmesi için vaka analizi ile desteklenecektir. Sonuçta ise; çok uluslu şirketlerin küreselleşme sürecine etki eden rolleri ve dünya politikasındaki yeri bakımından genel bir değerlendirme yapma amacı benimsenecektir.

1. DÜNYA SİYASETİNDE KÜRESELLEŞME VE TARİHSEL ARKA PLANI

Uluslararası ilişkiler disiplininde *"küreselleşme"* kavramı kadar, ana akım teorik çerçeve ve paradigmalar da dahil, büyük boyutlu tartışmalara yol açan, ortaya çıktığı andan itibaren modabir tabir ya da üst bir kavramsallaştırma olarak değer ve önem atfedilen herhalde pek az ifade vardır. Küreselleşme post-modern çağda nitelik ve anlam kazanmaya başlasa da tarihsel bir olgu olarak çok eskilere dayanmaktadır. Dünya üzerindeki farklı coğrafyalarda hayatlarını sürdüren insan topluluklarının ticaret, siyaset, ekonomi vb. nedenlerle aralarında kurdukları münasebetler küreselleşmenin erken dönem örnekleri sayılabilmektedir. Ancak her türlü soyut ve somut değerin dünya sathında coğrafî sınır tanımaksızın kolayca yayılabilmesi ve dolayısıyla uluslararası sistemin daha entegre bir hale gelmesini ifade eden *"küreselleşme"* kavramı 1960'lardan itibaren daha sık kullanılmaya başlanarak yeni sistemin en tartışılmaz dinamiği vebelirleyici unsuru haline gelmiştir (Arıboğan, 2019, s. 287). Küreselleşme kavramını ilk olarak İngiliz iktisatçı W. Foter 1833'te yazdığı bir makalesinde kullanmış, 4 Nisan 1959 tarihinde bu kavramın The Economist dergisinde yer alması ve ardından Garett Hardin'in 1968 yılında kaynakların paylaşımı üzerine yazdığı bir çalışmasında kullanması onu daha yaygın hale getirmiştir (Kıvılcım, 2013, s. 3).

Küreselleşme her ne kadar bilgi çağının ve onun sürükleyici dinamiği olan ağ teknolojilerinin (*internet*) bir ürünü olarak sunulsa da öncellikle endüstrileşmenin, sanayi devrimi ve ardından yaşanan teknolojik gelişmelerin bir sonucudur. Dolayısıyla Held ve McGrew tarafından *"dünyaçapındaki karşılıklı bağlanmışlığın etkilerinin genişlemesi, yoğunlaşması, hızlanması ve artması"* olarak tanımlanan küreselleşme aynı zamanda kapitalizmin küresel boyutta yayılması anlamını da içerdiğinden en başta kapitalist üretim biçimlerini doğuran endüstri devriminin bir sonucudur (Heywood, 2018, s. 35 ve Karagün ve Aras, 2022, s. 33). Sanayi devrimi ya da endüstrileşme kentleşmeyi, modern toplum yapısını ve karakterini şekillendirir-

ken 1960'lardansonra post-endüstrileşmeye geçiş ve günümüze kadar yaşanan bilgi teknolojileri/enformasyon devrimi ile ortaya çıkan bilgi toplumu ise küreselleşme olgusunun tanımlayıcı unsurunu oluşturmaktadır. 19. yüzyıldan bugüne kadar dört ayrı bilimsel dönem olarak kategorize edilen elektrik çağı, atom çağı, uzay çağı ve nihayet bilgi çağının birbirini izleyen ve besleyen bir zincir oluşturduğu ifade bilinmektedir (Arıboğan, s. 290). Yine nasıl ki endüstri devriminde buhar gücü, kömür ve çelik endüstriyel teknolojinin dinamiğini oluşturduysa 1830'da önce telgrafın ardından televizyon ve radyonun en sonunda ise *"yeni medya"* olarak tabir edilen ceptelefonları, kablo ve uydu televizyonları ile bilgisayarlar ve internetin gelişimi bilgi toplumunun temel dinamiği olarak bilgi teknolojilerini ve bilgi ekonomisini ortaya çıkarmıştır (Heywood, s. 197).

Yoneji Masuda'nın "*enformasyon toplumu*", Peter F. Drucker'in ise "*bilgi toplumu*" adını verdiği ve 1950'li yıllardan sonra ortaya çıkmaya başlayan yeni toplum biçiminde bilgi en temel kaynak iken, toplum hayatına yön veren temel unsuru da bilgisayar teknolojileri ve yine *"bilgi"* oluşturmaktadır (Ünal, 2009, s. 133). Bilgi toplumunda toplumsal birbirine bağlanmışlığın kapsamı giderek artarak zamanla sınır-ötesi bir nitelik kazanmış daha fazla insan daha fazla başka insanla bağlantıya geçerek Sosyolog Manuell Castells'in ifadesiyle bir *"ağ toplumu"* meydana getirmiştir. Çok-boyutlu bir kavram ve süreç olarak küreselleşme ağ toplumunun ortaya çıkmasını hızlandırırken coğrafya ve mesafenin dayattığı konvansiyonel kısıtlamaların da önemli ölçüde üstesinden gelerek *"ülkesizleşme"* ya da *"ülke-üstücülüğün"* yükselişini doğurmuştur (Heywood, s. 199-203). David Harvey'in küreselleşmeyi post-modern anlamda *"zaman-mekân sıkışması"* olarak nitelemesi de insan etkileşimlerinin ilk kez zaman ve mekân kısıtlaması olmaksızın gerçekleşmesi ve insanların dünya algılamalarının birçok bakımdan değişmesine işaret etmiştir. Küreselleşme olgusunu tarihsel açıdan üç dönem olarak ele alan ve literatürde üç küreselleşme dalgasından bahseden eserlerde bu kronolojik dönemselleştirme aslında yakın dönem bir tarihsel arka plana dayanmaktadır. Bu hususta ilk küreselleşme dalgasının 1870-1914 yılları arasında gerçekleşen ve yoğun bir birikim neticesinde ekonomik gerekçelerle gerçekleşen Batı merkezli bir *"değişim"* ve "*yayılma"* dönemi olduğu ifade edilmiştir. Bu dönem telgrafın icadı, denizcilikteki gelişmeler ve demiryolu ağının genişlemesini de kapsamıştır. 1914-1945 yılları arasında yaşanan iki büyük dünya savaşı ve 1929 "Dünya Ekonomik Buhranı" (Büyük Buhran/*Great Depression*) nedeniyle duraksayan ancak 1970'li yıllardan sonra tekrar hız kazanan ikinci küreselleşme dalgası ise birçok tarihsel olaya sahne olmasının yanında 1971'de Bretton-Woods sisteminin çökmesi ile finansal küreselleşmenin olağanüstü ivme kazandığı bir dönemi kapsamaktadır. 1980 sonrası için söz konusu olan üçüncü küreselleşme dalgası ise özellikle SSCB ve Doğu Bloku-

nun yıkılmasıyla etkisini artıran Batı'nın siyasi ve ekonomik üstünlüğünün söz konusu olduğu iletişim teknolojisindeki gelişme ve devrimlerin (özellikle internet) en önemli dinamik olduğu içinden geçmekte olduğumuz küreselleşme çağıdır (Kıvılcım, s. 3-6).

Küreselleşme ile ilgili yazında çokça dile getirilen durum ve olgulardan diğeri ise üç önemli tartışma ve/veya ekolün görüşleridir. Bu temel tartışma *"Hiper-Küreselciler", "Şüpheciler"* ve *"Dönüşümcüler"* arasında cereyan ederken literatürde küreselleşmeye ilişkin diğer yaklaşım ve tartışmaları da içermek üzere konunun daha farklı şekilde ele alındığı da bilinmektedir (Cebeci, 2011, s. 368). Küreselleşmeye derinden inanan hiper-küreselciler, küreselleşmeyi 1980'lerden beri yoğunlaşan devrimsel bir ekonomik, kültürel, siyasal ve teknolojik değişimler şeklinde tanımlayarak enformasyon devrimi ile küresel malî sisteme vurgu yapmaktadırlar. Şüpheciler ya da septikler ise küreselleşmeyi bir fantezi olarak görmelerinin yanında ekonomik etkinliklerin hâlâ ulusal sınırlar içinde gerçekleştiğini savunarak küreselleşmeyi siyasetçiler ve teorisyenler tarafından kullanılan ideolojik bir araç olarak değerlendirirler. Hiper küreselciler ile şüpheciler arasında orta bir noktaya konumlanan dönüşümcüler ise küreselleşmenin etki ve sonuçlarını kabul etmekle beraber kavramın reklamını yapmaya ya da tümüyle reddederek yok saymaya direnmektedir (Heywood, s. 36-38). Ulus-devletin ölümünü ilan eden küreselleşmecilerle bu olguyu yadsıyan küreselleşme karşıtları arasında orta bir yol benimseyen dönüşümcüler/*transformasyonalistler* daha karmaşık uluslar üstü ağla biçimlenmiş yeni bir egemenlik tarzı/ rejimi ileri sürerek kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır (Cebeci, s. 373).

Tarım toplumundan sanayi uygarlığına oradan da post-modernizmin tarifine uygun bir şekilde enformasyon devrimi ile *"bilgi uygarlığına*" dönüşen modern dünyada küreselleşme olgusu her ne kadar teknolojik devrim ve kapitalist ekonomi gereksinimlerinden kaynaklanan Batı emperyalizminin damgasını taşıyan bir süreç olarak gösterilse de Wallerstein, aslında küreselleşme süreci ile kapitalizmin krize girdiğini ifade ederek beklenen sonuçlardan başka gelişmeler olabileceğine dikkat çekerek farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Keza askeri kaynaklar üzerine bina edilen geleneksel güvenlik anlayışının artık kaybolmaya başlaması, güvenlik kavramının çevresel, ekonomik, iktisadi ve ekolojik boyutları da içererek gittikçe genişlemesi bu bakış açısını doğrulamaktadır. 2019 yılından itibaren tüm dünyada görülmeye başlanan Covid-19 pandemisi/küresel salgını ya da iklim değişikliği gibi küresel ekolojik tehlikeler, hastalıklar ve diğer tehditler "kapsamlı güvenlik (*comprehensive security*)" anlayışını doğurarak güvenliği sadece askeri tehditler üzerine odaklanan bir kavram olmaktan çıkarmış ve küreselleşme sürecinin güvenlik anlayışını tüm dünyayı etkileyen ortak bir tehdit algılamasına dönüştürmüştür (Arıboğan, s. 294).

Sosyal bilimler alanındaki net tanımı üzerinde henüz bir konsensüs oluşmayan *"küreselleşme"* hakkında buraya kadar yapılan açıklamalara ek olarak kavramın son yıllarda yoğun olarak politika, ekonomi ve sosyoloji alanlarında kullanıldığı dikkat çekmektedir (Karagün ve Aras, s. 33). Çalışmanın aşağıdaki bölümlerinde bu disiplinlerden önce ekonomi ile yakından ilgili *"ekonomik küreselleşme*" kavramına değinilecek, ardından politika ve ekonominin kesişiminden doğan *"ekonomi-politik"* biliminde önemli bir çalışma alanı olan *"çok uluslu şirketler"* üzerinde durularak küreselleşme sürecindeki etki ve fonksiyonlarından bahsedilmeye çalışılacaktır.

2. KÜRESELLEŞEN DÜNYADA EKONOMİ YA DA "EKONOMİK KÜRESELLEŞME"

Soğuk Savaş döneminin siyasal açıdan liberalizm ve ekonomik açıdan kapitalizm nitelikleriyletanımlanan Batı dünyasının zaferi ile sonuçlanması dünya sathında daha entegre bir kapitalist sistemin kurulmasını sağlamış bu durum ise küreselleşme adını verdiğimiz süreç ve olguyu daha da hızlandırmıştır. Ekonomik anlamda mal, sermaye ve emeğin dünya ölçeğinde transferini daha hızlı ve kolay hale getiren küreselleşme aynı zamanda değerlerin, inanç sistemlerinin soyut ve somut kıymetlerin de akışkanlığını, coğrafî sınırlara takılmaksızınyayılmasını kolaylaştırmıştır. Ekonomik anlamdaki küresel entegrasyonla beraber tüketim alışkanlıklarının da değişerek küresel çapta benzer moral değerlerin, kültürel kodların yayılması dünyayı hakikaten de *"küresel bir köy"* haline getirmiş, insan topluluklarının benzer ve türdeştüketim alışkanlıklarına sahip olması küresel üretim, küresel pazar kısaca küresel ekonominin gelişmesiyle yakından ilgili bir içeriğe sahip olmuştur (Arıboğan, s. 288).

Çalışmanın *"Giriş"* kısmında de belirttiğimiz üzere küreselleşme üzerindeki tartışmaların önemli odak noktalarından bir tanesi de küreselleşmenin sadece ekonomik içerikli olarak ele alınması ve bu boyutuyla incelenmesidir. Halbuki Keyman'ın da ifade ettiği üzere küreselleşmenin farklı boyutları (ekonomi, siyaset, kültür) bulunmasına karşılık ekonomik küreselleşmenin diğer boyutlardan daha ağır bastığı ve genel anlam itibariyle küreselleşme kavramının sadece ekonomik küreselleşmeyi ifade edecek biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum biraz da küreselleşmeyi ortaya çıkaran gelişmelerin tarihsel olarak iktisadi olaylar temelinde işlemesiyle alakalıdır. Örneğin; 1970'li yıllardan itibaren *Bretton Woods* sisteminin yıkılması, Keynesçi yaklaşım ve politikaların yerini neoliberal görüşlere bırakması, ekonomide devletin küçültülmesi, deregülasyon, özelleştirme gibi akımlar neticesinde küreselleşme sadece ekonomik bir anlam ve

içeriğe sahip olacak şekilde dünya gündeminin ilk sırasına yerleşmiştir (Ataç, 2000, s. 95). 1980'li yıllarda uluslararası sermaye akımlarının ticari sınırları zorlamaya başlaması ve 1990'lardan itibaren GATT türü anlaşmalarla serbest rekabetin tüm engellerden arındırılarak dünya ölçeğinde uygulanması ve dış ticaretin liberalleştirilmesi de keza *"küreselleşme"* adı altında değerlendirilmiştir (Yıldırım, 1997, s. 73). 1990 sonrasında Sovyet Rusya'nın çökmesi ve Avrupa Birliği'nin *(AB)* başarılı bir şekilde entegre olması ise küreselleşmenin önemini fazlasıyla artırmıştır.

Küreselleşme bugün sosyal ve siyasal bilimler alanında daha fazla tartışılmasına rağmen ekonomik gelişmeler üzerinden vücut bulan bir olgu olması nedeniyle ekonomik karakteri en çok öne çıkarılan yönü olmuştur. Bu bakımdan *"ekonominin küreselleşmesi"* ya da *"ekonomikküreselleşme*" kapitalist ve serbest piyasa ekonomisinin, rekabetin ve üretim-tüketim ilişkilerinin uluslararası hale gelerek piyasanın küresel bir boyut kazanmasıdır. Keza ekonomik amaçlarla başlayan küreselleşme olgusu bilgi ve iletişim teknolojilerindeki *(BİT)* gelişmeler neticesinde dünya üzerindeki insan topluluklarını her açıdan etkileyen bir durum haline gelmiştir. Ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanlardaki küreselleşme süreçlerinden biri olan ekonomik küreselleşme günümüzde kazandığı konum itibariyle ülke/ulus ekonomilerinin dünya ekonomileriyle entegre olarak tek bir pazarda birleşmesini ve uluslararası çapta bütünleşmesini ifade etmektedir. Bununla beraber ekonominin küreselleşmesi teknolojik ve finansal küreselleşmeye bağımlı olduğu için ekonomik küreselleşme sürecinde mal sermaye, bilgi ve teknolojinin sınır tanımaksızın dünya çapında yayılması hem internet gibi ağ teknolojileri hem de ticaret, üretim, spekülâtif sermaye hareketleri gibi finansal hareketler sayesinde olmaktadır (Aytekin, 2013, s. 123-126).

Ekonomik küreselleşmeye katkı sunan uluslararası düzeydeki tarihsel gelişmeler olarak 1947'de kurulan *GATT* çerçevesinde gümrük tarifeleri ve kotaların kaldırılmasını ve bugün onun yerine işlev gören Dünya Ticaret Örgütü'nün (*WTO*) yine evrensel boyutta uluslararası ticaretin serbestleştirilmesine çalışmasını sayabiliriz. Dünya üzerindeki ülkeler arasında mal, emek ve sermaye akışkanlığının artarak ekonomik ilişkilerin uluslararası boyutta yoğunluk kazanması ve ekonomik ilişkilerin küresel olarak gelişmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz ekonomik küreselleşme ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik karşılıklı bağımlılığı da artırarakekonomik iş birliklerini de yaygınlaştırmakta hatta çoğu zaman zorunlu bir duruma dönüştürmektedir (Kıvılcım, s. 6). İşte tam da bu noktada yani ulusal ekonomiler açısından karşılıklı bağımlılık ilişkilerini zorunlu ve vazgeçilmez hale getirmesi nedeniyle de eleştirilmektedir.

3. KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN AJANLARI OLARAK "ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER": KAVRAM,TANIM, STRATEJİLERİ VE DÜNYA EKONOMİSİNDEKİ YERLERİ

Ekonomik küreselleşmenin özellikle 1990'lardan itibaren hızlı ve 2000'li yıllarda artan bir ivmeyle gelişme göstermesi dünya üzerindeki geleneksel siyasi blokların ortadan kalkması, her alanda liberal eğilimlerin güçlenmesi ve teknolojik gelişmeler ile mal ve finans piyasalarının ulusal sınırları zorlaması sayesinde olmuştur (Kutlu, 1998, s. 369). *"Milenyum çağı"* olarak da ifade edilen 2000 ve sonrasında firmaların global düşünmeye başlayarak diğer ülkelerdeki rakip firmalarla stratejik dostluklar ve ortaklıklar kurarak teknoloji, üretim ve pazarlama alanında iş birliğine yönelmesi ulusal ekonomilerin küresel dünya ekonomisine eklemlenmelerini de hızlandırmıştır. Aslında bu durum liberal ve neo-liberal politikaların ağırlık kazanarak dış ticaretin serbestleşmesinin doğal bir sonucu olduğu kadar küreselleşme süreci içinde ulusal ekonomilerin ağırlığının azalarak Dünya Ticaret Örgütü (*WTO*) Uluslararası Para Fonu (*IMF*) ve Dünya Bankası (*WB*) gibi uluslararası örgütlerin birer karar ve icra organı olarak ağırlık ve rollerinin artmasıyla da yakından ilgilidir (Ataç, 2000, s. 96). Anılan uluslararası ekonomik kuruluşların dünya politikasındaki özellikle ekonomik alana yönelik bu baskın rollerinin artışı Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle gelişme göstermiştir. Soğuk Savaş sonrasında hızlanan küreselleşme dalgası (*üçüncü küreselleşme*) ile mal, teknoloji ve sermayenin ulus-ötesi (*transnasyonel*) bir özellik kazanarak yayılması ve yoğunlaşması *"millî/ulus devlet"* olgusunu aşındırarak farklı coğrafyalardaki farklı kimliklere sahip bireyleri ve grupları sıkı menfaat bağlarıyla birbirine bağlamıştır (Kutlu, 371).

Küreselleşmenin ulus-devlet yapısına yönelik bu aşındırıcı etkisi *"post-Vestfalyan"* sistem/durum olarak özetlenirken bağımsız bir aktör olarak devlet; siyaset, ekonomi, enformasyon vb. alanlardaki egemenliğini diğer aktörlerle paylaşmak durumunda kalmıştır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı yeni egemenlik türleri ve iktidar ilişkileri geleneksel devlet egemenliğini çetin bir sınamaya tabi tutmuş, devlet-altı ve devlet-üstü yeni aktörlerin küreselleşmenin dinamiklerinden beslenerek siyasal erke ortak olması egemenliğin paylaşımı noktasında geleneksel aktör olan devlet/ulus-devlet ile yeni aktörler arasında sıkı bir rekabeti gündeme getirmiştir. Ekonomik küreselleşme açısından neo-liberal politikaların hız kazanması ve ulusal piyasaların küresel piyasayla bütünleşmesi gerçeğinden hareketle örneğin bugün birçok firmanın devlet-altı bir aktör olarak toplum ve devlet hayatını yakından ilgilendiren kararların alınması ve icrası noktasında devletle müzakere eder duruma geldiği görülmüştür.

Bununla beraber çok yakın bir zamanda uluslararası toplumun bir bütün olarak deneyimlediği *"Covid-19"* küresel salgını döneminde salgının beklenen sonuçlarından birisi olan dış politikada izolasyonizm ve günlük hayatta eve kapanmalar ile internet kullanımı ve ulus-ötesi dijitalleşme artmış, buna bağlı olarak *Facebook, Apple, Amazon, Netflix* ve *Google* gibi dijital platform şirketlerinin piyasa değeri 3,2 trilyona yaklaşarak dünya üzerindeki birçok ülkenin ekonomilerinden daha yüksek hacimlere ulaşmıştır (Bray, 2020). Küresel salgın döneminde alınan tedbirler kapsamında ulus-devletin konumu ve küreselleşmenin niteliği tartışmaya açılarak küreselleşme sürecinin ters-dalgayla karşılaşarak geriye doğru işlediği ifade edilmiştir.Ulus-devletlerin bu süreçteki tavırları ise "yeni-korumacılık (*new protectanism*)" ve "yeni içe-kapanmacılık (*new isolationism*)" olarak adlandırılırken küreselleşmenin geleceğine yönelik yeni tahmin ve analizler de yayınlanmaya başlanmıştır (Danışoğlu, 2020 ve Öğütçü, 2020).

Ancak bu durumda dahi, yukarıda verdiğimiz dijital platform şirketleri örneğinde olduğu gibi, ekonomik küreselleşmenin dinamikleri yavaşlamamış birçok şirket/firma sınır-aşan ekonomikve ticari faaliyetlerine devam etmiştir. Tam da bu noktada yani dış ticaretteki serbestleşmeye bağlı olarak uluslararası sistemde hız kazanan sermaye akışkanlığı, teknolojik ilerleme ve ekonomide azalan ulus-devlet tekeli çerçevesinde *"yabancı sermaye yatırımları"* ve *"çok uluslu şirketler"* gündemimize girmektedir. Çünkü ekonomik küreselleşme beraberinde piyasaekonomisinin gelişerek yayılmacı bir vaziyete bürünmesini, dünya çapında ekonomik örgütlenmelerin hız kazanmalarını ve gün geçtikçe sayılarının artmasını getirmiştir. Netice olarak; serbest/liberal ticaretin yayılması ve sermaye hareketlerinin olağanüstü serbestliği dış ticaret hacmindeki genişleme ve artış ile birleşerek inceleme konumuz olan çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinin genişlemesini ortaya çıkarmıştır (Aytekin, s. 132).

3.1. Küresel Ekonomik Sistemde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve ÇokUluslu Şirketlerin Doğası

Genel olarak İkinci Dünya Savaşının sona ermesi ve ardından 1990'dan itibaren iki kutuplu uluslararası sistemin kaybolmaya başlamasıyla hız kazanan ekonomik küreselleşme bağlamında gittikçe artan çok uluslu şirketler, küresel ölçekte yoğunlaşan ve derinleşen ulus- üstü fonksiyonları nedeniyle ulus-devletlerin yerini almaya başlayan yeni aktörler olarak değerlendirilmiştir. Birçok uzman ulus-ötesi etkinlikleri ve kritik önemdeki ekonomik karakterleri dolayısıyla çok uluslu şirketlere hayati derecede önem atfederken diğer bir kısım yazar ve uzmanlar ise gerek gelecekte dünya ekonomisini kumanda edecek bir hacme ulaşmaları gerekse de

küresel kapital sistemdeki aktif rolleri nedeniyle kıyasıya eleştirmektedir (Gilpin, 2016, s. 283). Çok uluslu şirketlerin sahip oldukları geniş ekonomik ağları, finansal varlıkları, teknolojik ve lojistik kabiliyetleri, fonları global bir eşgüdüm esasıyla merkezî stratejik karar ve faaliyetler temelinde yürütülürler. Bu stratejik karar ve faaliyetleri küresel nitelikte olup şirketin tek bir üssü veya merkezi bulunurken bu merkeze bağlı dünyanın değişik ülkelerinde çeşitli ekonomik birimleri ve kolları/şubeleri faaliyet gösterir.

Çok uluslu şirketlerin dünyanın değişik bölgelerindeki/ülkelerindeki faaliyet gösteren birimleri *"yavru şirket", "bağlı şirket"* veya *"yabancı sermaye şirketi"* olarak da isimlendirilirler. *"Yabancı sermaye"* veya *"doğrudan yabancı sermaye yatırımı"* ise bizzat çok uluslu şirketler tarafından yapılmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, bir yabancı yatırımcının bir başka ülkede yer alan firmanın hissesinin en az %10 veya daha fazlasına sahip olduğu yatırım türüdür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere tüm dünyada yaygınlaşmaya başlayan yabancı sermaye yatırımları yurtiçi sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle ekonomik kalkınmasını gerçekleştiremeyen gelişmekte olan ülkelerdeki sermaye yatırımlarını artırmasının yanında istihdamı olumlu yönde etkileyerek teknik bilgi, uzmanlık, üretim, yönetim ve teknoloji transferini de gerçekleştirmektedir (Koçtürk ve Eker, 2012, s. 37). 1990 sonrasında giderek artan bir ivme ile yabancı sermaye yatırmalarının eski Doğu Bloğu ülkelerinde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Özellikle günümüzde Çin, ucuz işgücü varlığı nedeniyle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çeken ve bu yatırımlardan faydalanan ülkelerin başında gelmektedir. 1988-1992 yılları arasındaki 126,1 milyar dolarlık doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının 47,3 milyar doları sadece Çin ve Singapur'a gitmiştir (Ataç, s. 99). Yine doğrudan/dolaysız yabancı sermaye yatırımları faydaları ve katkıları yanında yatırım yapılan ülkeye birtakım maliyetler de getirmektedir. Belirttiğimiz üzere bu yatırımlar istihdam düzeyini artırmasının üretim kapasitesini ve sanayileşme hızını yükseltmesinin, döviz girişi de sağlamasının yanında ülke ekonomisi üzerinde değişik yönlerde etkide bulunur. Örneğin; yapılan bir araştırmaya göre yabancı sermaye yatırımı sonucunda dışarıya yapılan transferler borçlanma sonrasında yapılan faiz ödemlerinden daha yüksektir. Ayrıca yabancı sermaye yatırımı ile ihracat arasında gittikçe zayıflayan bir ilişki de saptanmıştır. Nitekim bu durum 1990'lı yıllarda Güney ve Doğu Asya ülkelerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır (Ataç, s. 100).

Dünyanın değişik ülkelerinde yabancı sermaye yatırımı gerçekleştiren çok uluslu şirketlerin bu yatırımları ya tahvil, hisse senedi, hisse bonusu gibi menkul yatırımlardır ya da bina, tesis, fabrika, fiziki üretim aracı gibi taşınmaz mal yatı-

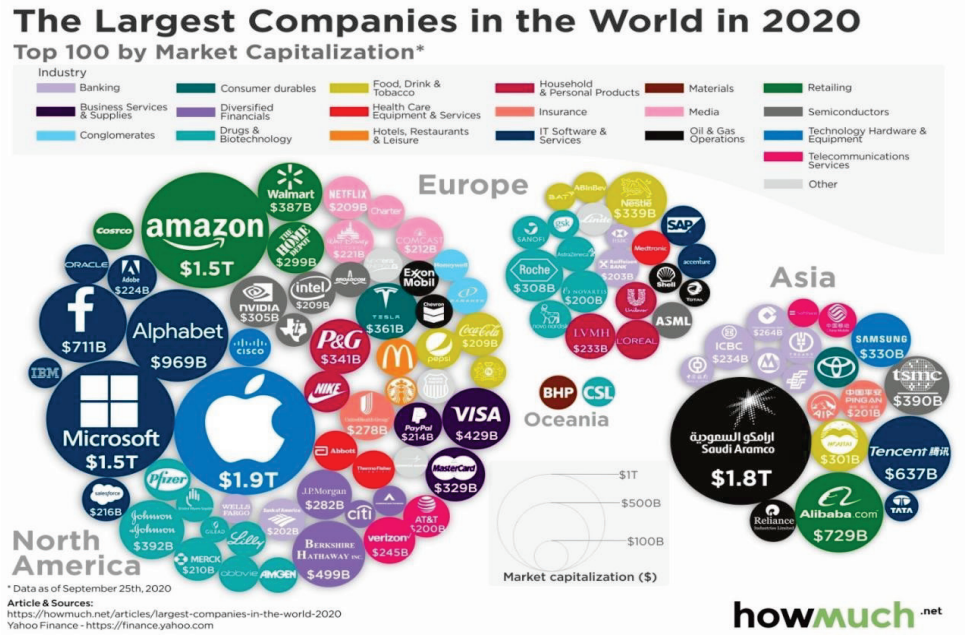
rımlarıdır. Gelişmekte olan ülkelerin tasarruf birikim ve istihdam düzeyleri istenen seviyede olmadığı için döviz rezervini artırmak üretim kapasitesi ve istidam seviyesini yükseltmek gibi yapısal düzenlemeler gerçekleştirmek ve ülke içine yeni üretim teknik ve yöntemleri getirerek rekabetçi bir ortam oluşturmak isteyen birçok ülke yasal ve idari düzenlemeler yaparak ülkesine yabancı sermaye yatırımlarını dolayısıyla buyatırımları gerçekleştiren çok uluslu şirketleri çekmeye çalışmaktadır (Koçtürk ve Eker, s. 41).Ancak ekonomideki pozitif etkileri yanında yukarıda bahsettiğimiz maliyetleri ve özellikle kaynak dağılımı üzerindeki etkileri de bu yatırımları çekmeye çalışan ülkenin gündeminde yer almalıdır. Özellikle günümüzde çokuluslu şirketlerin hizmet sektöründe yoğunlaşmaya başlaması bunların fazla ihracat geliri yaratmaması sonucunu doğurmuştur ki Asya ülkelerinde1980'li yıllara göre 1990'lı yıllarda daha belirgin görünen yatırım ve ihracat arasındaki zayıflayan ilişkinin nedenini tam da bu durum oluşturmuştur. *BP, Shell, Exxon* vb. gibi 20. yüzyılın son çeyreğine kadar az-gelişmiş ülkelerdeki maden endüstrisi özellikle petrol yatırımları üzerine yoğunlaşan sermaye yatırımları bugün birçok ülkede hizmet sektörüne dahafazla egemen olmaya başlamıştır (Gilpin, s. 285).

Çok uluslu şirketleri *"küreselleşmenin ajanları"* olarak nitelendiren *Jarblad*'a göre bu şirketlerküresel ekonominin her alanında etkindir ama teknoloji, finans, güvenlik, enerji, ticaret bunlarınen önde gelenleridir. 1960'lardan itibaren dünya ekonomisinde baskın hale gelen ancak *1973- OPEC Petrol kriziyle* derinden etkilenen, 1980'lerden sonra ise hızlı bir biçimde yeniden gündeme gelen çok uluslu şirketler üçüncü küreselleşme dalgasının en önemli unsuru olarak yayılmacı bir karakterde olan sermayenin küresel akışkanlığını temin etmişlerdir. Küresel kapitalist sistemin tüm dünyaya yayılmasında öncü görev üstlenen çok uluslu şirketler, ülkelerin yeni şartlara uyum sağlayarak küresel rekabetle başa çıkmalarında ve strateji değiştirerek uluslararası yatırımları kendilerine çekmede adeta kilit bir rol oynamıştır (Kamacıve Turan, 2018, s. 83). Bu sebeple küreselleşen dünyada en önemli ekonomik aktörlerden olançok-uluslu şirketleri buraya kadar yapılan açıklamalardan hareketle; birden fazla ülkede kazançgetirici iktisadi faaliyette ve üretimde bulunan firmalar olarak tanımlayabiliriz. Çok uluslu şirket; mülkiyeti, yönetimi, üretimi, satış ve pazarlama faaliyetleri bakımından birden fazla bölgeye yayılmış olan oligopolcü şirket karakterindedir ve merkezî yönetimi sadece bir ülkededir (*home country*). Çok uluslu şirketlerin temel amacı dünya piyasalarına en düşük maliyetli ürünü sağlamaktır ve bu amacı gerçekleştirmek için en verimli yerlerin tedarik edilmesi ya da ev sahibi (*host country*) ülkenin sağlayacağı vergi muafiyetleri araştırılır (Gilpin,s. 285).

Bireyler, gruplar ve toplumlar-arası temas sıklığının artmasıyla dünyanın adeta tek bir mekânmışçasına küçülmesini ve ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal

ortak değerlerin yerel ve ulusal sınırları aşarak dünya çapında yayılmasını ifade eden küreselleşme sürecinde ulusal sınırlara ve fonksiyonel üretim yapısına bağlı yerel/ulusal şirket yapısının yerini karşılaştırmalı ekonomik avantajlar ve öne çıkan üretim sürecine bıraktığı yeni sistemde çok uluslu şirketlerin ekonomik küreselleşmenin gelişim sürecinde çok büyük rolleri bulunmaktadır. Bu şirketler; uluslararası bir yönetim anlayışına sahip olan, dünyada en güvenli, en yüksek ve en verimli kazancın olduğu coğrafyalara yerleşmeye çalışan, ulusal bir kimliği bulunmayan, serbest sermaye temelinde dünyanın dört bir yanına dağılmış olan ve uluslararası ekonominin şekillendiricisi konumunda olan şirketlerdir (Şimşek, 2006, s. 172). Ulusal ekonomilerin küresel ekonomiye entegrasyonu için anahtar bir konumda olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile şaşırtıcı boyutlara ulaşan çok uluslu şirketler günümüzde birçok ulus-devleti geride bırakarak dünya ekonomisi içinde büyük bir yer işgal etmektedir. Dünyadaki tüm yatırımlara bu şirketlerin yön verdiği bilinirken *Washington Politik Çalışmalar Enstitüsü* tarafından yayınlanan bir rapora göre dünyadaki en büyük 200 çok uluslu şirketin toplam satışı, dünya GSYİH'nın %28,3'ünü oluşturmaktadır (Kamacı ve Turan, s. 85). Şekil-1'de çok ulusluşirketlerin dünya üzerindeki güncel dağılımı gösterilmektedir.

Şekil-1: *Çok Uluslu Şirketlerin Dünya üzerindeki dağılımı (2020)*

Kaynak: https://howmuch.net/articles/biggest-brands-of-the-world-2020

3.2. Çok Uluslu Şirketleri Konumlandırmak: Stratejileri, Sorunları ve EleştirelYaklaşımlar

Ulusal ekonomilerin kapitalist küresel ekonomiye eklemlenmesinde önemli bir işlev gören çok uluslu şirketler ev sahibi ülkelerin ekonomileri üzerindeki etkileri dahası bir bütün olarak dünya ekonomisi üzerindeki rolleri üzerinden geçmişten günümüze büyük tartışma ve eleştirilerin konusu olmuştur. Örnek vermek gerekirse; doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını yönlendiren bu şirketlerin bir süre sonra ulus-ötesi (*transnasyonel*) şirketlere dönüştükleri gözlenmektedir. Ulus-ötesi şirketler ise çok uluslu şirketlerden farklı olarak birden fazla ürün imal etmekte dolayısıyla değişik sektör ve piyasalarda faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin birleşme ve devir yolu ile sayıca azalmaları küresel ekonomide tekelci eğilimleri, rekabetçi olmayan bir yapıyı ve etkin olmayan bir kaynak dağılımını ortaya çıkarmaktadır (Ataç, s. 100). Diğer yandan dünya ekonomisinin büyük bir bölümünü elinde tutan önde gelen çok uluslu şirketlerin neredeyse tamamına yakınının gelişmiş ülkelerde olması ve değindiğimiz gibi bu şirketlerin bir süre sonra tekelci bir yapıya bürünerek küresel düzeyde sermayeyi belirliçevrelerde tutması da eleştiriye uğramaktadır (İlhan, 2012, s. 238).

Çok uluslu şirketlerle ilgili ulusal ve küresel ekonomik açılardan yöneltilen bu eleştiri ve yargıları anlamlandırmak için öncelikle onların yapısını iyi kavrayıp, stratejilerini, politikalarını, kendi içerisindeki sorunlarını, faaliyet gösterdikleri ev sahibi ülkelerle (*host country)* çeşitli açılardan yaşadıkları problemleri doğru ve objektif bir tarzda analiz etmek gerekmektedir. Öncelikle uluslararası arenada küreselleşme sürecinin gelişimi bakımından çok önemli bir ekonomik role sahip bu şirketler, günümüzde ekonomik güç itibari ile birçok ulus- devleti bırakarak uluslararası bir aktör niteliğine ve kapasitesine ulaşmıştır. 2016 yılında ilk 100'de yer alan çok uluslu şirketlerin toplam geliri yaklaşık 12,6 trilyon dolara ulaşarak ABD hariç dünyadaki bütün ülkelerin millî gelirinden daha yüksek bir paya sahip olmuştur (Kamacı ve Turan, s. 87). Yine 2015'te *Foreign Policy*'de yayınlanan bir makalede içinde *Walmart, ExxonMobil, Royal Dutch Shell* ve *Apple* gibi firmaların da bulunduğu toplam 25 çok uluslu şirketin dünya üzerindeki birçok ülkeden daha güçlü olduğu vurgulanarak 1950'lerden bu yana çok uluslu şirketlerin global bir güç olmak için hükümetlerle rekabet içinde olduğu belirtilmiştir (David Francis, 2015).

Temel olarak çok uluslu şirketlerin genel merkezlerinin sadece bir tek ülkede olduğu ve bu genel merkez tarafından koordine edilen şubeleri veya bağlı şirketleri aracılığıyla ekonomik faaliyetlerini yürüttüğü göz önüne alınırsa şubelerin merkezde alınan kararlar, personel politikası, üretim ve yönetim tarzı ile

hareket ettiği stratejik kararların şubelere bırakılmadığı da anlaşılmış olur. Keza birden fazla ülkenin ulusal sınırları arasında mal üreterek dağıtan ve pazarlayan çok uluslu şirketler fikirleri, zevk ve teknolojileri, alışkanlıkları dünyanın dört bir yanına yayarak global ölçekte hazırlanan planlara göre global stratejiler geliştirirler. Küresel ölçekte faaliyet yürüttükleri için değişen koşullara kolayca uyum sağlama yeteneği gösteren bu şirketler üniversiteler, parlamentolar, sendikalar gibi siyasi, idari, akademik, sosyal vd. amaçlarla kurulmuş organizasyonlara göre daha esnek ve fonksiyoneldir. Oligopolcü bir piyasada faaliyet gösterme eğiliminde olan bu şirketler/firmalar ifade ettiğimiz gibi birden fazla ülkede üretim ve satış yürütürken şirketlerin mülkiyeti ve yönetimi de birden fazla ülke vatandaşına ait olabilmektedir (Aktan ve Vural, 2005, s. 59). Ülkelerin rekabet gücüne, refah düzeyi ve istihdam oranına doğrudan etki eden çok uluslu şirketler global piyasalara mal ve hizmet üretmek için en elverişli koşullardaki bölgelere veya ülkelere yatırmalarını yönlendirirler. Yine bu şirketleri sermaye ve yatırım politikası açısından 4 farklı kategoriye ayırarak incelemek de mümkündür;

1. Sermayenin hangi alanlara yöneltileceği kaynak ülke tarafından belirlenen ve yerlişirketlerle benzer politikalarla yönetilen çok uluslu şirketler,
2. Yatırım politikası kaynak ülke tarafından belirlenmekle birlikte uluslararası piyasalaragirebilmek için esnek ve global stratejiler takip eden uluslararası şirketler
3. Herhangi bir ülkeye bağlı olmayan farklı uluslardaki sermayedarların oluşturdukları uluslaraşırı şirketler ve
4. Uluslararası bir kuruluş tarafından kontrol edilen uluslarüstü şirketler (Aktan ve Vural, s.61).

Çok uluslu şirketler sıklıkla çeşitli ülkelerdeki fabrika, üretim tesisi gibi ekonomik birimlerin sahiplerine doğrudan yatırım yaparak ulusal sınırlar arasında liberal politikalarla uyumlu idari kontrolü artıran stratejiler uygular. Ancak günümüzde az sayıda da olsa sosyalist görüşlerin hâkim olduğu ülkelerdeki ekonomi politikalarına, ekonomik milliyetçiliğe ve devletin ekonomiye müdahalesine karşı olup teori ve pratikte bu görüşlerle çatışmaktadır. Bir ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımında bulunan çok uluslu şirketlerin temel motivasyonu belirtilen bu liberal ve neo-liberal politikalarla uyumluluk başta olmak üzere düşük üretim maliyeti, bölgesel vergi indirimi ve özellikle menşei (*home country*) ABD olan Amerikan firmaları için tamamlayıcı malların üretimini teşvik eden avantajlardan yararlanmaktır. Çünkü küresel ticaret geleneksel ticari teorinin öngördüğü nihai mal ticaretinden parça ve ara mal ihracat ve ithalatına evrilirmiştir. Yatırımlarını yönlendirdiği ülkedeki giriş engellerini kaldırmaya teşebbüs

eden çok uluslu bir şirket, faaliyet göstermeye başladıktan sonra ülke ekonomisindeki, özellikle yurtiçi talebin önemli olduğu oligopol piyasalarda, yabancı rakiplerin oluşmasını engellemeye çalışır. Bunu ise birçok ekonomiye yatırım yaparak ve ev sahibi ülkenin (*host country*) sanayi ve ticaret politikalarıyla desteklenerek başarmaya çalışır. Bununla birlikte çok uluslu şirketlerin faaliyet gösterdikleri ülkede rekabet sorunundan başka karşılaştıkları diğer bir önemli sorun ise ulusal bazda önemli sektörlerin yabancı sermaye yatırımlarını kendi çıkarlarına tehdit olarak görmesidir. Birçok ev sahibi ülke çok uluslu şirketlerin zamanla ekonomilerine nüfuz ederek siyasi, ticari ve ekonomik diğer çıkarlarına zarar vereceği endişesini ya da korkusunu taşımaktadır (Gilpin, s. 291-292).

Ekonomik faaliyet gösterdikleri ülkelerde rekabetçi bir ortam oluşturmaları yanında sektördeki firmalar tarafından tehdit olarak algılanması, istihdam düzeyini artırmasının yanında zaman zaman ülkedeki yasal prosedürlerle ilgili problemler yaşamaları ve özellikle başlangıç evresinde ülkedeki toplumsal/sosyal kültür açısından kabul görmesinin zaman gerektirmesi gibi nedenler temel sorunlar iken çok uluslu şirketler ile ilgili asıl önemli olan ekonomik büyüme, sürdürülebilir kalkınma, ekoloji ve dünya ekonomisinin geleceği açısından yöneltileneleştirel yaklaşımlara cevap oluşturmaktır. Küresel pazardaki değişimlere ve teknolojik gelişmelere adapte olarak bürokrasi yokluğu nedeniyle esnek bir yapı gösteren çok uluslu şirketlerin değişik ülkelerde faaliyet göstermeleri ve dünya ekonomisinde sahip oldukları güç dolayısıyla ulus-devletin konumunu tehdit eder hale gelmeleri bu şirketlerle ilgili en genel eleştiri ve aynı zamanda bir durum değerlendirmesidir (Kıvılcım, s. 12). Ayrıca bu şirketleringerçekleştirdiği doğrudan yabancı yatırımlar ile gelişmekte olan ülkelerde toprak, su ve hava kirliliğinin yoğun bir biçimde yaşanmasına, serbest piyasa ekonomisinin sınırları ortadan kaldırması ile çok uluslu şirketlerin yerel, ulusal ve küresel düzeylerde günümüz ve gelecek bağlamında çevreye zarar vererek ekolojik dengeyi tahrip ettiği iddia edilmektedir (Çımrın, 2014, s. 185).

Ekolojik açıdan çok uluslu şirketlere yöneltilen eleştirilen odak noktası; gelişmiş ülkelerdeki sıkı denetim, çevresel maliyetler ve güçlü bir muhalefetin varlığı nedeniyle bu şirketlerin çevresel ekonomik faaliyetin düşük olduğu ve muhalefetin de baskı altında tutulduğu gelişmekte olan ülkelere yatırım yaparak *"kirlilik göçüne"* ya da *"kirliliğin yer değiştirmesine"* yol açmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerdeki yabancı sermaye yatırımlarını ülkeyi kalkındırmak değil kârlılık oluşturmak şeklinde değerlendiren ekolojik/çevreci görüşler, kapitalist sistem mantığı çerçevesinde çok uluslu şirketlerin maliyetlerin görece düşük olduğu güvenli yerleşmeler olan gelişmekte olan ülkelere yönelerek bu ülkelerdeki ekolojik dengeyi bozduğunu yerel otoritelerin ise tamamen ekonomik nedenlerle ve *"sermaye*

kaçacak" kaygısıyla buna göz yumduğunu belirtmektedir (Çoban, 2004, s. 20-23). Çok uluslu şirketleri başat karakterleri olan *"ekonomik"* açılardan eleştiren yaklaşımlarda ise; küreselleşme kapsamında bu şirketler yoksulluğu daha da derinleştiren hatta modern hayat tarzını dayatması nedeniyle kapitalist ilişkiler içinde var olmaya zorlayan en büyük oyuncular olarak görülmektedir. Yine bu görüşlere göre kendi yaşam tarzlarını sürdürmek için zaruri malları üretmeyi başaran, dolayısıyla düzenli olarak mağazaları ziyaret etmeden yaşayabilen insanlar satın almayla açlık arasında tercihe zorlanmakta, bu amaçla parasal olmayan yaşam alanları yok edilmektedir (İlhan, 2012, s. 241).

Özellikle II. Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte ülke ölçeğinde faaliyet gösteren şirketlerin küreselleşmenin hız kazanması ve 1990'larla birlikte dış ticaretin liberalleştirilmesi ile sınır-ötesi faaliyete başlayarak birer çok uluslu şirkete dönüşmesi neticesinde gelişmiş teknolojiler ile dünya ekonomisinin nabzını tutmaya başlayan bu şirketler birçok devletin GSYİH'sinden daha büyük gelirler elde ederek küresel ekonomiye ve dolayısıyla küresel siyasete yön vermeye başlamışlardır. Dünya ekonomisine yön veren önemli birer aktör olarak çok uluslu şirketler devletlerin etki alanını gölgede bırakan hatta tehdit eden bir pozisyona ulaşmalarından dolayı giderek artan oranda tartışılmaya devam etmektedir (Kamacı ve Turan, s. 91).

4. ÇOK ULUSLU ŞİRKETLERİN YEREL VE KÜRESEL EKONOMİDEKİ ROLLERİ:

Küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla artan küresel ekonomik entegrasyon çerçevesinde dış ticaretin ve finansal faaliyetlerin serbestleştirilmesi çok uluslu şirketleri her gün biraz daha öne çıkarmaktadır. Ekonomik faaliyetleri ve global stratejileri ile uluslararası sermayenin ve ticaret akımının yönünü belirleyen bu şirketler ekonomik faaliyetlerin yoğunlaşacağı bölgeleri ve ülkeleri belirleme noktasına gelmiştir. Sermaye ve ticaretin yanında teknoloji transferinin rotasını de belirleyen çok uluslu şirketler yaptıkları yatırımlar sayesinde ülkelerin rekabet gücünü, refah seviyesini ve ekonomik gelişmişliğini de doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle yerel/ulusal ekonomiler açısından hayati derecede öneme sahiptir. Küresel ölçekte doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının önemli bir kısmını gerçekleştiren çok uluslu şirketler, yatırım yaptıkları yoksul ya da daha teknik bir ifadeyle *"gelişmekte olan"* ve *"azgelişmiş"* ülkelerdeki ekonomik yapıyı sermaye, bilgi ve teknoloji transferleri ile daha güçlü hale getirmektedir (Aktan ve Vural, s. 70).

Doğrudan/dolaysız sermaye yatırımı ile gittiği ülkedeki firmaların ve bireylerin *"know-how"* dediğimiz yaparak öğrenme ve beceri kapasitesini artıran çok uluslu şirketler, istihdama katkıda bulunmakta, verimliliği artırmakta, işgücünün niteliğini yükseltmekte ve tekelleri ortadan kaldırarak ülke piyasasına rekabeti getirmektedir. Yine sermaye ve teknoloji transferinin bir neticesi olarak yerel firmaların yetenekleri ve üretim kapasitesi artmaktadır. Küresel çaptaki ağları nedeniyle esnek ve hızlı bir fonksiyon gösteren çok uluslu şirketlere mal ve hizmet tedarik eden yerli firmalar ve dolayısıyla ev sahibi ülke global piyasalara erişme imkânına da kavuşmaktadır. Çok uluslu şirketin ülkesinde yaptığı yatırım ile sermaye, bilgi, teknoloji ve teknik beceriye kavuşan ev sahibi ülkenin reel milli gelirinde artış ve vergiler yoluyla elde ettiği gelirle toplumsal refahında yükseliş yaşanmaktadır. Tabii bunun öncesinde ev sahibi ülkenin teşvik ve diğer tedbirlerle çok uluslu şirket yatırımını ülkesine çekmesi gerekmektedir (Aktan ve Vural, s. 71). Ancak yukarıda da tartıştığımız gibi gidilen ülkede her zaman her şey yolunda gitmemekte birtakım sorunlar da yaşanabilmektedir. Çok uluslu şirket yatırım ve ticaret amacıyla gittiği bir ülkede kimi zaman sınırlamalar ve engellemelerle karşılaşabilmektedir. Bunlar genellikle işgücü tedariki ve faaliyetleri ile ilgili sınırlamalar olmaktadır. Sahip oldukları ekonomik güç dolayısıyla aynı zamanda siyasi güce erişen bu şirketler ev sahibi ülke tarafından bir süre sonra millî bağımsızlığına tehdit olarak algılanmakta ve bazı hükümet kararlarında etkili olmalarının önüne geçmeye çalışılmaktadır. İşgücü konusunda bazı ülkeler çalışanların uyruğu konusunda sınırlamalara giderek menşe ülke ve üçüncü ülkeden gelenlere çalışma izni vermemektedir. Yine çok uluslu şirketlerin ev sahibi ülkeye ait olan yerel kaynakları kullanmalarına kısıtlamalar getirilebilmekte, kârın dışarıya çıkarılmasını önlemek için bu şirketlerin kâr transferlerini sınırlayıcı düzenlemelere gidilmektedir. Buna benzer birçok engelleme ve sınırlamalar özellikle çok uluslu şirketlerin ekonomik açıdan artan üstünlüğü karşısında *Avrupa Birliği Komisyonu* tarafından alınan bazı firmalar hakkındaki yeniden gözden geçirme kararlarında yer almaktadır (Oran, 2020, s. 6).

Küresel ekonomi açısından ise keza global piyasaların devasa oyuncuları olarak nitelenen çok uluslu şirketlerin aynı zamanda küreselleşme sürecinin en önde gelen ve aktif birer aktörleri/ajanları olarak küresel ekonomik sistemin de başat unsurları olduğunu söylememiz mümkündür. 2022 yılı verilerine göre başta perakende, hizmet ve dijitalleşme sektörleri olmak üzere birçok sektörde faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin ciroları dünyadaki birçok ülkenin gelirinden daha yüksek bir orana ulaşmıştır. Tablo-1'de 2022 itibariyle dünyadaki en büyük çok uluslu şirketlerin gelirleri gösterilmektedir (Fortune 500).

Tablo-1: *Dünyadaki en büyük Şirketlerin gelirleri (milyar $) (1996-2022)*

	Şirket	Sektör	1996	2000	2005	2010	2016	2017	2018	2022
1	Wall-Mart	Perakende	93,6	166,8	287,9	408	482	486	500	573
2	Exxon Mobil	Petrol	110	163,8	270,7	285	246	205	244	286
3	Berkshire Hathaway	Yatırım					224	224	242	276
4	Apple	Teknoloji					234	216	229	366
5	United Health Group	Sağlık					157	185	201	288
6	Mc Kesson	Sağlık					181	199	199	264
7	CVS Health	Sağlık					153	178	185	292
8	Amazon	Perakende							178	470
9	AT&T	Teknoloji	79,6	62,3			147	164	161	
10	General Motors	Otomobil	168,8	189	193,5		152	166	157	
11	Ford Motor	Otomobil	137,1	162,5	172,7		150	152		
12	State Grid	Elektrik				185				461
13	Royal Dutch Shell	Ptrokimya			268,6	285				
14	Toyota Motor	Otomobil			172,6	204				279
15	BP	Akaryakıt			285	246				

Kaynak: Fortune 500

Harita-1: Çok Uluslu Şirketlerin Ülkeler Göre Dağılımı (2016)

Kaynak: https://www.forbes.com

Dünya ekonomisi açısından faaliyet gösteren çok uluslu şirket sayısının artması bu şirketlerin global ticaret, yatırım, üretim ve katma değerden aldıkları payın artmasına küresel ekonomide bu şirketlerin daha fazla söz sahibi olmalarını ortaya çıkarmaktadır. Milyonlarca kişiyi istihdameden, global piyasalarda elde ettiği kârları ana/menşe ülkesine transfer etmek suretiyle oradakiverimliliği ve yaşam kalitesini de artıran çok uluslu şirketler birden fazla ülkeyi ilgilendiren buekonomik etkinlikleri nedeniyle dünya ekonomisinde kritik bir role sahip olmuşlardır. Günümüzde dünya üzerindeki çok uluslu şirketlerin dağılışına baktığımızda bunların önemli bir kısmının ABD, Çin, Birleşik Krallık (İngiltere), Kanada ve Almanya gibi ülkelerde yoğunlaştığını görmekteyiz. (Bkz. Şekil-2)

Küresel çapta faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerin iktisadi faaliyetlerinin belli bölgelerde yoğunlaşması ve bunların genellikle *"üçlü blok/triad"* olarak da adlandırılan Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Doğu/Güneydoğu Asya-Pasifik ülkeleri arasında cereyan etmesi çok uluslu şirketlerin bölgeselleşme eğilimlerini gündeme getirmektedir. Tarihsel açıdan da dünya ekonomisine yön veren şirketlerin coğrafî olarak belli bölgelerde yoğunlaştığı söylenebilse de çok uluslu şirketler söz konusu olduğunda bunların tek bir merkeze bağlı olmaları ve bu merkezlerinin de global ekonomiye yön veren Batılı büyük ülkelerde yer almasıdır (Aktan ve Vural, s. 62). Nitekim yukarıdaki şekil/haritadan da anlaşılacağı üzere 2016 yılında ABD'de 540 çok uluslu şirket bulunmaktayken. Çin 200, Birleşik Krallık 92, Kanada 53, Almanya 50 ve Türkiye ise 11 çok uluslu şirkete sahiptir. Yine çok uluslu şirketlerin dünya üzerindeki dağılımını gösteren haritaya göre; ABD dünyada 500'den fazla çok uluslu şirkete sahip olan birülkedir ve Çin ise çok uluslu şirket sayısı 101-500 arasında olan grupta yer almaktadır. Afrika kıtasının dört ülkesi dışında (Mısır, Fas ve Nijerya 1–5 arası grupta ile Güney Afrika 11–20 arası grupta) geri kalan bölgelerin tamamının çok uluslu şirket sahibi olmadığı görülmektedir.

Küreselleşme sürecinde artan karşılıklı bağımlılık ve liberalleşme eğilimleri neticesinde ulusal sınırların geçirgen bir yapıya dönüşmesiyle mal, hizmet ve sermayenin transferini daha kolay bir şekilde gerçekleştiren çok uluslu şirketler kârlarını kendi ülkelerine transfer edebilme imkânı da bulmuştur. Keza gelişmekte olan ülkelere yatırım yapan şirketlerin gündemindeki en önemli konulardan biri bu olmuştur çünkü bazı ülkeler kâr transferini belli şartlara bağlamıştır.Başlangıçta küreselleşme sürecine dahil olma konusunda endişeli ve çekingen davranan birçokülke dünya ekonomisinde 2000'li yıllarda ortaya çıkan küresel finans krizinin etkisini yitirmesiyle birlikte yeniden ivme kazanan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına karşı olumlu bir bakış açısı geliştirerek çok uluslu şirketler sayesinde kırılgan olan ekonomik yapılarını düzeltmek istemiştir. Nitekim 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren Doğu Asya ülkeleri tarafından yabancı yatırımlar yoğun bir biçimde artı-

rılmış ve kısa sürede küresel sürecin en hızlı büyüyen uygulamalarına şahit olunmuştur. Çok uluslu şirketler gittikleri ülkelerin küresel rekabet ortamına katılmalarına zemin hazırlarken dünya ticari faaliyetleri açısından bu şirketler vasıtasıyla artan yabancı sermayenin döviz girişi sağlamasıyla bahse konu ülkenin ödemeler dengesi üzerine de olumlu etkide bulunması beklenmektedir (Oran, s. 9).

Çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisine ve bir bütün olarak uluslararası siyasete etkilerini buraya kadar yapılan açıklamalar bağlamında genel ve öz olarak ifade etmek istersek şu şekildemaddeleştirebiliriz;

- Endüstri ilişkileri,
- Ulus devletin işlevlerini değiştirici etkisi,
- Küreselleşme sürecinde çokuluslu şirketlerin egemenliği sorunu,
- Yatırıma etkisi,
- Uluslararası ilişkilere etkileri,
- Ödemeler dengesine etkisi,
- Yabancı sermaye hareketlerinin etkileri,
- Yatırım yapılan ülke üzerindeki etkiler,
- Yatırımı gerçekleştiren ülke açısından etkiler,
- İstihdama etkileridir (Oran, s. 7).

Örnek Olay: Afrika Pazarında Çok Uluslu Şirketler (Shell'in Nijer Deltasındaki/Nijerya'daki Ekonomik Faaliyetleri)

Çok uluslu şirketlerin dünya çapında önde gelen isimlerinden *Shell/Royal Dutch Shell,* 70'ten fazla ülkede faaliyet gösteren 2022 itibariyle 93.000 çalışanı bulunan ve yine 2022 yılıverilerine göre 381, 314 milyar $ net kârı olan bir firmadır. Petrokimya endüstrisi sektöründe faaliyet gösteren Shell, küresel ölçekteki enerji talebini karşılamak için petrol ve doğalgaz gibi kaynakları arz etmesinin yanında son yıllarda yatırımlarını iklim değişikliği çerçevesinde düşük karbonlu bir enerji sistemine doğru yönlendirmeye çalışmaktadır (Shell Global, 2023).

Enerji kaynakları açısından dünya coğrafyasında önemli bir jeopolitik ve jeoekonomik konumda bulunan Afrika kıtası; tarihsel olarak Ortadoğu bölgesi ile kolonyalizmin ve hegemonya mücadelesinin merkezi olmuştur. Günümüzde ise kıtadaki petrol ve doğalgaz gibi kaynakların yanı sıra alternatif enerji sektörleri de (hidroelektrik santralleri, güneş enerjileri, rüzgâr tribünleri vb.) giderek genişlemektedir. Bu nedenle küresel ekonomide önemli bir yer tutan aktörlerin dikkat kesildiği Afrika kıtası 1973'te yaşanan Petrol Krizi bağlamında gerçekleşen petrol arama faaliyetlerinin olumlu sonuçlanmasıyla stratejik bir önem taşımaya başlamış-

tır. Doğal gaz ve petrol keşiflerinin Cezayir, Libya, Kenya, Uganda, Sudan, Güney Sudan, Angola, Ekvator Ginesi, Kamerun, Nijerya, Çad gibi ülkelerde yoğunlaşmasıyla birlikte enerji, maden ve petrokimya endüstrisi sektöründe faaliyet gösteren çok uluslu şirketler (*ExxonMobil, Shell*, *Total*, *Elf*, *Chevron*, *Petronas*, *Rosneft*, *Sinopec*, *Gazprom*, *Lukoil)* bu ülkelerde kritik yatırımlar gerçekleştirmiştir (Orakçı, 2020, s. 3). Bahse konu doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve küresel enerji şirketlerinin akını ile Sahra Kuşağı ve Doğu Afrika bölgesinde yer alan adı geçen ülkeler kısa zamanda petrol ve doğalgaz zengini ve ihracatçısı ülkeler haline dönüşmüşlerdir.

***Tablo-2** Nijerya'nın ve diğer ülkelerin 2012-2018 ham petrol ihracatı (2019)*

Kıta/Üretici	Cezayir	Angola	Kongo	E. Ginesi	Gabon	Libya	Nijerya
Avrupa	%66,9	%16,4	%13,6	%51,1	%15,7	%,6	%42,1
Kuzey Amerika	%15,5	%7,8	%4,7	%2,3	%7,5	%3,7	%18,1
Asya Pasifik	%12,3	%69,3	%80,5	%46,0	%67,2	%16,1	%20,7
Latin Amerika	%5,2	%2,4	%0,3	%0,5	%8,8	%0,3	%7,8
Afrika	%0,1	%4,0	%0,0	%0,0	%0,8	%0,4	%11,4
Ortadoğu	%0,0	%0,1	%0,9	%0,0	%0,0	%0,0	%0,0

Kaynak: MIT, 2019

Shell ise çok uluslu bir enerji şirketi olarak Nijerya'da/Nijer deltasında petrol üretiminde faaliyet gösteren en büyük yabancı firmadır. 2014 yılı itibariyle günlük 2,4 milyon varillik üretim ile dünyanın 13. Afrika kıtasının ise en büyük petrol üreticisi olan Nijerya'nın kanıtlanmış petrol varlığı 37,1 milyar varildir. Tablo-2'den Nijerya'nın ve dünyanın önde gelen diğer petrol ihracatçısı ülkelerinin 2012-2018 yılları arası ortalama ham petrol ihracı okunabilmektedir. Shell'in doğal kaynaklar bakımından zengin olan bu bölgedeki yatırımları bağlamında ülkenin ekonomik ve sosyal/toplumsal dinamikleri ile bunun küresel ekonomiye yansımalarına kısaca göz atmak konumuz açısından faydalı olacaktır: Nijerya, 2021 verileriyle Afrika kıtasının en kalabalık ülkesi (213,4 milyon) olmakla birlikte Nijer Nehri deltasında zengin doğalgaz ve petrol yatakları barındırmaktadır. Ülkede petrol 1956 yılında keşfedilmiş yukarıda kısaca tarihsel bağlamda da değindiğimiz gibi 1970'lerden sonra petrol üretimi başlamıştır (Gülşen, 2016, s.23).

Federal bir Cumhuriyet olan ve ekonomisinin temeli petrole dayanan Nijer-

ya'daki Nijer deltası Afrika kıtasının en zengin petrol rezervlerinden birisini barındırması nedeniyle yaklaşık yarıma asırlık bir süreden beri Batılı petrol şirketleri (çok uluslu şirketler), hükümet ve yerel halk arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır. Nitekim Shell firması da bölgenin yerleşik Ogoni halkının karşı çıkmasına rağmen buradaki petrol kaynaklarından üretim yapmaya devam etmektedir. Ayrıca Shell'in üretim faaliyetleri esnasında nehirlerin ve içme sularının kirlendiği, toprağın zehirlendiği ve açığa çıkan gazın hava kirliliğine yol açtığı bilinmektedir. Tüm bunlar aynı zamanda birer insan hakları ihlali olduğu için ortaya ekolojik zararla beraber insan hakları hukuku açısından da yargısal organlara konu olan durumlar ortaya çıkmıştır. Keza boru hatlarındaki sızıntıların çevre kirliliği yanında gerçekleşen patlamalar neticesinde can kayıplarına yol açması karşısında Shell sorumluluk üstlenmek ve zararı tazmin etmek yerine sızıntılara petrol çalmak isteyen yöre halkı ya da sabotajcıların neden olduğunu ileri sürmüştür(Çoban, s. 19). Nijerya yerel halkı ile Shell firması arasında ortaya çıkan bu sorun Nijer ulusal hukukundaki boşluk nedeniyle uluslararası yargı organlarına intikal etmiş ve neticede Lahey Temyiz Mahkemesi 2021'de Shell'i sızıntıdan sorumlu bulan kararını açıklamıştır. Yargı organının bu kararının ardından Shell, yöre halkı ile anlaşma yoluna gitmiş, 2004 ile 2007 yılları arasında meydana gelen petrol sızıntısından zarar gören davacı dört çiftçi ve Nijerya'nın Oruma, Goi ve Ikot Ada Udo köylerindekilere verilmek üzere 15 milyon euro tazminat ödemeyi kabul etmiştir (NTV, 2022)

Shell'in Nijerya'da gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetleri esnasında çevreye verdiği bu büyük boyuttaki zararların yanı sıra Nijer deltasında yaşanan siyasi gerilim, çatışma ve petrol tesislerine yönelik sabotajlar ülkenin %100 kapasite ile petrol üretim ve ihracatını engellemektedir. Nijerya'nın petrol dışındaki gelirlerini artırma girişimleri kapsamında tarımın canlandırılması çabaları da sonuçsuz kalmış ve Nijerya günümüzde tarım ürünleri ithalatçısı konumuna gelmiştir. Bu hususta Nijer deltasında petrolün yanında doğalgazın da çıkarılması faaliyetleri esnasında alevlenen doğalgazdan kaynaklanan sıcaklık artışı ve gaz çıkışı yöre halkının sağlığını tehdit etmesinin yanında tarımsal ürünlere zarar vermekte, çiftçinin toprağını verimsizleştirmekte ve tarımsal üretime ket vurmaktadır (Çoban, s. 19). Nijer deltasında bölgedeki petrol üretiminden daha fazla pay almak isteyen örgütler ve hükümet arasındaki çatışmalar bölgenin en zengin doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen en fakir bölgelerden biri olmasını, istikrarsızlığı ve sanayi üretiminin düşmesini doğururken petrol boru hatlarından yapılan hırsızlık çevre kirliliğine, balıkçılık ve tarıma dayalı yerel yaşamın zorlaşmasına yol açmaktadır (Gülşen, s. 20)

Bölgedeki yasal boşluklardan yararlanarak ve düşük çevre standartlarını kârlılığa tercüme ederek kârın maksimizasyonuna ve transferine yöneldiği görülen *Royal Dutch Shell,* bu süreçte ekolojik yıkım ve insan hakları ihlallerini de içeren çev-

resel önlemleri ikinci plana atmakta, sermaye-yoğun petrol ekonomisinden uzaklaşmaya çalışan Nijerya'nın ekonomisini güçlendirme ve çeşitlendirme gayretlerine de destek vermemektedir. Kısacası Shell Nijerya'nın küresel ekonomik sistemde kendi üretim faaliyet alanı olan *"petrol ihracatçısı"* konumunun sürmesini istemekte, dünya ekonomisine petrol üretimini geçecek bir ekonomik rolle eklemlenmesini arzu etmemekte ve buradaki egemen şirket pozisyonunun azami süre devam etmesini beklemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ekonomi ve politika bilimlerinin kesişim alanında 1970'lerde ortaya çıkan *"Uluslararası Ekonomi Politik (UPE)"* yeni bir disiplin olmakla beraber devlet ve piyasa etkileşimine, siyasi kararların ve çıkarların özellikle ekonomik faaliyetlerin konumunu nasıl etkilediğine odaklanmaktadır. Bu genç bilim dalı içerisinde küreselleşme ve onun getirdiği karşılıklıekonomik bağımlılık ilişkileri, küresel ekonomi süreçleri (yönetim, üretim, pazarlama ve dağıtım) önemli bir yer tutmaktadır. Ekonomi bilimini yanında siyaset ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinde yoğun oranda tartışılan ve hakkında hatırı sayılır bir literatürün oluştuğu "küreselleşme" siyaset, sosyoloji, ekonomi ve kültür alanlarını doğrudan etkileyen yönüyle kapsayıcı bir çalışma alanı olarak öne çıkmıştır. Uluslararası ekonomi-politik açısından küreselleşme; uluslararasındaki mal, sermaye ve emek akışkanlığının artması neticesinde ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi, dünya ölçeğinde karşılık etkileşimlerin yoğunlaşması ve yaygınlaşmasıdır. Özellikle ekonomik anlamda küreselleşme ülke ekonomilerinin entegre olarak tek bir pazarda birleşmesini ifade etmektedir. Bu süreçte *Jarblad*'ın deyimiyle *"küreselleşmenin ajanları"* olarak isimlendirilen çok uluslu şirketler büyük rol oynamaktadır. Birden fazla ülkede kazanç getirici iktisadî faaliyette bulunarak ulus-aşırı etkinlikler gerçekleştiren çok uluslu şirketler için genel merkezinin bulunduğu ana/menşe ülke (*home country*) ile ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirdiği ev sahibi ülke ayrımı (*host country*) söz konusu iken bu şirketler kârını genel merkeze transfer etmekte, genel merkezin bulunduğu ülkede alınan global stratejilere ve kararlara göre işlemektedir. Yine ev sahibi ülkedeki yatırımları doğrudan/dolaysız yabancı sermaye niteliğinde olan çok uluslu şirketler kimi zaman bu yatırımlarını çok taraflı yatırım antlaşmalarıyla *(MAI),* ortak girişim stratejileriyle gerçekleştirmekte, yatırım bölgesini seçerken vergi indirimi, teşvik, özendirici tedbirler gibi fırsatlar arayarak verimliliği ve üretim maliyetlerini önceleyen bir yatırım stratejisi uygulamaktadırlar. Ancak bütün koşullar istenen düzeyde olsa dahi belirli bir zaman geçtikten sonra faaliyet gösterilen ülkede yapısal birtakım sorunlarla karşılaşılmaktadır. Ülkelerin farklı muhasebe standartlarına tabi olmasından tutun da işgücü tedarikine uyrukluk açısından birta-

kım sınırlamaların getirilmesine, yerel kaynakların kullanımına konulan kısıtlamalardan mali konulara, yasal prosedürlerden iç rekabette yaşanacak istenmeyen durumlara karşı çok uluslu şirketleri birçok risk ya da sorun beklemektedir. Bununla birlikte ev sahibi ülkenin ekonomisini rekabetçi bir hale getirerek döviz girişi sağlaması, istihdam düzeyi ve ödemeler dengesi üzerine olumlu etkilerde bulunması nedeniyle çok uluslu şirketler kimi zaman azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin yapısal sorunlar içinde olan kırılgan ekonomilerini canlandırmak için ülkeye çekmeye uğraştıkları önemli küresel oyuncular halinegelmektedir. Dünya ekonomisindeki hacimleri nedeniyle küresel sistemde büyük bir ekonomik güce dolayısıyla da siyasi güce erişen çok uluslu şirketler birçok devletin ulusal gelirini aşan net kâr oranlarıyla küresel bir aktör düzeyine erişmiş ve ulus-devletlerin yerini almaya başlamıştır. Bu ve benzer nedenlerle ayrıca küresel eşitsizliği ve yoksulluğu daha derinleştirdiğigibi sair argümanlarla çeşitli eleştirilerin yöneltilmiş olduğu bu küresel dev ekonomik oyuncular ulus-devletin egemenlik alanını giderek aşındırmaktadırlar. Küresel ekonominin tekelci bir yapıya bürünmesine ve küresel sermayenin de belli coğrafi bölgeler arasındadolaşmasına neden olmalarıyla çoğu zaman bölgeselleşme eğilimleri de göstermektedirler. Bugün dünyanın önde gelen çok uluslu şirketlerinin menşei Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Asya-Pasifik bölgesindedir. Keza bu durum da önemli bir eleştiri noktası oluşturmaktadır. Ulusal ülke ekonomilerinin kapitalist küresel ekonomiye eklemlenmesine ve rekabetçi global piyasalara girmesine yardım ederek bu süreçte büyük rol oynayan çok uluslu şirketler kârlarının büyük bir kısmını transfer etmektedir. Dolayısıyla başlangıçtaki sermaye yatırımından daha fazlasını ana ülkeye gönderirken bu konuda sınırlamalar getiren ülkeler haricinde bir süre sonra ihracat dengesinde değişmelere yol açabilmektedir. Yine çok uluslu şirketler, en bariz örneğiniyukarıda incelediğimiz Nijerya'daki *Shell* firması özelinde olduğu gibi, çoğu kez doğal dengeye onarılmaz zararlar vermekte, bölge halkına refah ve zenginlik yerine kimi zaman çatışma ve istikrarsızlık getirmekte dahası ekonomik faaliyet alanı dışındaki tarımsal üretim, hayvancılık, balıkçılık gibi sektörlerin gelişmesini engellemekte, ekolojik zararın yanında ciddi insan haklarıihlallerine neden olmaktadır.

Bütün bu açıklamalar ekseninde çok uluslu şirketleri faydaları ve zararlarıyla birlikte kısaca objektif bir biçimde değerlendirmek zorunda kalmaktayız. Bu şirketlerin yatırımlarını ülkeye çekmek isteyen hükümetler faydaları yanında risk ve maliyetlerini de hesap etmek durumundadır. Küreselleşmenin ekonomik boyutunda çok önemli rolleri bulunan çok uluslu şirketler adeta çarpan etkisiyle küreselleşme sürecinin hız kazanmasına neden olan en önemli araç ve ajanlardır. Günümüz dünyasında global ölçekte birçok ülkeyi geride bırakan mali bir güce ulaşarak küresel bir aktör kapasitesine erişen ve bu yönüyle ulus-devletleri aşan

oyuncular haline gelen çok uluslu şirketlerin artan etkinliğini yadsımamız ise mümkün değildir.

KAYNAKÇA

Aktan, Coşkun Can ve Vural, İstiklal (2005). Çokuluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma. *SivilToplum Dergisi,* (Temmuz-Eylül), 55-76.

Arıboğan, Deniz Ülke (2019). *Uluslararası İlişkiler Düşüncesi.* İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Ataç, Kuter (2000). Küreselleşme: Bir Değerlendirme. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler FakültesiDergisi,* 18(1), 95-102.

Aytekin, İbrahim (2013). Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1 (2), 123-134.

Bray, David (2020). Pandemic may replace the nation-state: But with what? Erişim Tarihi: 08.05.2023, https://www.atlanticcouncil.org/blogs/geotech-cues/pandemic-may-replace-the-nationstate-but-with-what/

Cebeci, İpek (2011). Küreselleşme Yaklaşımları Kapsamında Küreselleşme Sürecinin TarihselDeğerlendirmesi. *Istanbul Journal of Sociological Studies,* (43), 359-386.

Çoban, Aykut (2004). Çokuluslu Şirketler-Ekolojik Zarar İlişkisinin Ekonomi-Politiği. İçinde:

M.C. Marin ve U. Yıldırım (eds) *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik,Politik ve Yönetsel Perspektifler,* İstanbul: Beta, 1-27.

Çımrın, Füsun Kökalan (2014). Kapitalizm, Çevre ve Çokuluslu Şirketler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 13(50), 175-187.

Danışoğlu, Bülent (2020). Koronavirüs ve Küreselleşme. Erişim Tarihi: 01.05.2023, https://bianet.org/bianet/saglik/220524-koronavirus-ve-kuresellesme

Francis, David (2015). These 25 Companies Are More Powerful Than Many Countries. Erişim Tarihi: 12.05.2023, https://foreignpolicy.com/2016/03/15/these-25-companies-are-more- powerful-than-many-countries-multinational-corporate-wealth-power/

ilpin, Robert (2016). Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politiği. Çev. Murat Duran, Selçuk Oktay, M. Kadir Ceyhan, Gürkan Polat, 4. Baskı, Ankara: Kripto Yayınları.

Gülşen, Ahmet Zafer (2016), *Nijerya'da İş ve Yatırım İmkânları,* İzmir: Yakın Kitabevi.

Harvey, David (1992). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of CulturalChange,* Oxford: Blackwell.

Heywood, Andrew (2018). *Küresel Siyaset,* çev. Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir, 5. Baskı, Ankara: BB101.

İlhan, Süleyman (2012). Küreselleşeme ve Yoksulluk: Çokuluslu Şirketlerin Ağır Faturası.

NWSA-Journal Social Sciences, 7(3), 235-243.

Kamacı, Ahmet ve Turan, Maruf (2018). Küreselleşme Sürecinde Çokuluslu Şirketlerin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi,* 3(2), 81-92.

Karagün, Vedat ve Aras, M. Said (2022). Küreselleşme ve Bilgi Çağı. *Dicle Akademi Dergisi,* 1(3), 32-40.

Keyman, E. Fuat (2018). Küreselleşme. İçinde: Ş. Kardaş ve A. Balcı (ed.) *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular,* İstanbul: Küre Yayınları, 509-522.

Kıvılcım, Fulya (2013). Küreselleşme Olgusu ve Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Süreci Üzerindeki Rolü. *Ekonomi Bilimleri Dergisi,* 5(2), 1-16.

Koçtürk, Murat ve Eker, Meral (2012). Dünya'da ve Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Çokuluslu Şirketlerin Gelişimi. *Tarım Ekonomisi Dergisi,* 18(1), 35-42.

Kutlu, Erol (1998). Küreselleşme ve Etkileri. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 14(1), 363-386.

NTV (2022), Shell Nijeryalı çiftçilere 15 milyon euro tazminat ödeyecek. Erişim Tarihi: 11.05.2023, https://www.ntv.com.tr/dunya/shell-nijeryali-ciftcilere-15-milyon-euro-tazminat-odeyecek,oSv3VdU-1E2o6-iK_QYKMQ

Orakçı, Serhat (2020). *Afrika Kıtasında Küresel Rekabet.* İNSAMER Araştırma 114, 1-38. Oran, İbrahim Bora (2020). Çokuluslu Şirketler, Stratejileri ve Küreselleşmedeki Rolleri.

Journal of Life Economics, 7(1), 1-16.

Öğütçü, Mehmet (2020). Is It Too Early To Speculate On A Post-Corona New World Order? Erişim Tarihi: 01.05.2023, https://www.uikpanorama.com/blog/2020/03/30/is-it-too-early-to- speculatr-on-a-post-corona-new-world-order/

Shell Global (2023). Who We Are? Erişim tarihi: 04.05.2023, https://www.shell.com/ about- us/who-we-are.html

Şimşek, Sedat (2006) Küreselleşme Sürecinde Çokuluslu Şirketler ve İnternetin Önemi, *SelçukİletiŞim,* 4 (3), 166-175.

Ünal, Yenal (2006). Bilgi Toplumunun Tarihçesi. *Tarih Okulu,* (V), 123-144

Yıldırım, Nesrin (1997). Küreselleşme, *Öneri,* 1(6), 171-175.